

# Sällskapet

för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

## Bulletin Nr 3/03

Augusti 2003

### Arvet

av *Guðrun Persson*

Redaktör för Bulletinen

E-post:

Guðrun.Persson@mbox301.swipnet.se

Arvet från Sovjetunionen präglar detta nummer av Bulletinen. **Aleksandr Jakovlev** kom till Sällskapets årsmöte och **Carolina Vendil** nedtecknade det viktigaste han berättade. Redan tidigare har Ligisterna kunnat läsa **Vilhelm Konnanders** rikhaltiga referat av Jakovlevs föredrag.

**Elisabeth Hedborg** har läst **Jurij Brodskijs** bok om hur *Solovki* förvandlades från kulturskatt till våldsinstitution. Hon uppmärksammar även **Aleksandr Sokurovs** egensinniga kommentarer till filmen *Den ryska arken*.

Den ryska intelligentsian och den forskning som bedrivs kring denna granskas av **Kerstin Olofsson**. Finns det någon intelligentsia att tala om i det postsovetjetiska Ryssland och - så fall - har den någon roll att spela?

Att vinna pris i dagens Ryssland må vara ärofyllt, men helt lätt är det inte. **Irina Makridova** (som vann ett silverpris) fick dessutom ge sig på jakt efter runda stämplor - för så var det på Sovjetunionens tid. Vet någon varför?

### Jakovlev i Stockholm

#### - Vi förrådde grannen för att rädda oss själva

av *Carolina Vendil*

Forskare, FOI

E-post: carolina.vendil@foi.se

**Aleksandr Jakovlev**, ordförande i en presidentkommission med uppgift att rehabilitera offer för det sovjetiska totalitära systemet, var inbjuden talare till Sällskapets årsmöte den 18 mars 2003. Han hade ombetts tala om sin roll då han tillsammans med **Michail Gorbatjov** befann sig i händelsernas centrum under Sovjetunionens sista år.

Här följer ett referat av det viktigaste Jakovlev hade att förmedla.

Aleksandr Jakovlev konstaterade inledningsvis att det här var första gången han besökte Sverige. Han fortsatte med att citera **Lev Tolstoj**, då denne frågat varför man skulle reta upp folk med att prata om det som hänt. Det som hänt hade hänt. Men kunde det hända igen - det som vi sökt utrota? Lev Tolstoj hade konstaterat att det onda inte kunde gå över förrän "vi erkänner att vi är sjuka". Aleksandr Jakovlev noterade att detta kunde ha sagts idag om hans land. "Ja, vi förstår ännu inte allt. Jag försöker att förstå

hur allt detta har hänt men kan inte komma fram till en förklaring. Jag har varit med om så mycket som hänt, men har ändå svårt att svara på många frågor.”

Jakovlev fortsatte med en reflektion över det faktum att Ryssland alltid råkat i elände då landet inte förmått hänga med i utvecklingen, men att elände drabbat landet även då man försökt skynda på utvecklingen. ”Tiden har varit en besvärlig följeslagare för vårt land.”

Icke desto mindre lyckades man krossa totalitarismen som **Stalins** fascism representerade, konstaterade Jakovlev. Ryssland hade upplevt ett antal sjuka diktatorer som fortsatte den utveckling som påbörjats av bolsjevikerna.

Ω

Länge var Jakovlev stationerad i Kanada som Sovjetunionens ambassadör. Han utnämndes till denna post på grund av sin ”liberalism”. ”Men jag var ingen vidare liberal”, konstaterade Jakovlev. Han hade helt enkelt inte kunnat få svar på vissa av de frågor han ställde när han såg sig omkring. Han hade studerat marxism-leninismen utan att briljera i ämnet. ”Men jag klarade proven.” Praktiken under Stalinismen upprörde dock Jakovlev. Samtidigt förekom en allvarlig diskussion bland intelligentsian.

Den tjugonde partikongressen öppnade vägen. **Chrusjtjov** spelade här en viktig roll, men tvekade att gå vidare på den väg han slagit in. Efter tjugonde partikongressen skickade Centralkommittén i februari 1956 ett brev i vilket det poängterades att man måste förstå budskapet på partikongressen på rätt sätt. Man skulle med andra ord inte tolerera kritik av andra än Stalin.

Gorbatjov kom till Kanada 1983. Jakovlev kände honom sedan tidigare. Vid Gorbatjovs besök var den värd som han skulle träffa för att diskutera jordbruksfrågor försenad. Som så ofta byggs historien på tillfälligheter. Medan

Jakovlev och Gorbatjov väntade på den försenade värden tog de en promenad. Det blev ett mycket uppriktigt samtal där Jakovlev kritiserade Sovjetunionens utrikespolitik medan Gorbatjov talade öppenhjärtigt om vilka fel han ansåg existerade på det ekonomiska området. Förseningen drog ut på tiden till två timmar och Jakovlev och Gorbatjov fick mycket tid att tala med varandra.

Ω

En månad senare blev Jakovlev återkallad till Moskva för att bli chef för IMEMO. Detta institut skulle komma att bli en av hörnpelarna i Gorbatjovs arbete med att ta fram handlingar och dokument för de reformer han ville genomdriva.

Samma dag som **Tjernenko** dog kom **Primakov** till IMEMO för att träffa Jakovlev. Han berättade att **Gromykos** son ville tala med Jakovlev. Man önskade finna en bro mellan Gromyko och Gorbatjov. Denna roll skulle spelas av Jakovlev. Gromykos son insisterade på ett öppet samtal utan att Gromyko blev inblandad. Ett politiskt spel tog sin början. Det kom fram att Gromyko var beredd att föreslå Gorbatjov som Tjernenkos efterträdare på posten som generalsekreterare. Gromyko ville avgå som utrikesminister och önskade sig en reträttpost inom, till exempel, Högsta Sovjet. Jakovlev ville inte spela rollen av narr i kulisserna utan åkte direkt till Gorbatjov, som mottog förslaget med viss försiktighet. Det kunde vara en politisk fälla eller provokation.

Samtidigt insåg han att det var ett användbart förslag. Han var beredd att komma överens med Gromyko, men ville ha mer information. Jakovlev invände att Gromyko troligen inte hade politiskt manöverutrymme för att försöka sig på sådana politiska intriger. Hans allierade inom den politiska makten hade försvunnit med tiden. Jakovlev återvände således till Gromykos son, som skickade honom vidare till Gromyko.

- Jag frågade om villkoren stod fast. Gromyko lovade. Mycket riktigt förslog Gromyko också genast Gorbatjov som Tjernenkos efterträdare vid Politbyråns första sammanträde i frågan. Det stämmer inte att andra kandidater föreslogs utan alla uttryckte genast sitt bifall. **Viktor Grysjin**, som hade förekommit i spekulationerna om vem som skulle efterträda Tjernenko, var den andre politbyråmedlemmen som tog till orda för att stödja Gorbatjov.

Ω

Här spelade traditioner som etablerats under **Lenin** en avgörande roll. Vid dessa sammanträden var traditionen att när något väl föreslagits så var det så gott som beslutat. Man antog helt enkelt att beslutet redan var fattat och att det var lönlöst att invända. Jakovlev berättade inom parentes att han själv använt sig av denna insikt då han velat genomdriva beslut. När han lade fram ett förslag antog de närvarande att Gorbatjov redan godkänt förslaget och röstade mangrant för förslaget. Det var med andra ord också så det gick till när Gorbatjov valdes till ny generalsekretare i ”september-oktoberrevolutionen”.

Jakovlev fortsatte med att tala om Sovjetsystemet som nu stod inför sin avveckling. Enorma problem låg framför den nya sovjetiska ledningen. Ett system hade skapats där barn från tolv års ålder kunde avrättas, ett system av socialistiska läger som skapades från 1943 samt centrum som Lefortovo.

**Berijas** första beslut efter Stalins död hade, för övrigt, varit att undanröja tortyrkammare. Kyrkor plundrades och viktiga böcker brändes precis som man gjorde under **Hitler**. På sin tid godkände **Krupskaja** vilka böcker som skulle brännas.

Jakovlev arbetar sedan femton år tillbaka i Kommissionen för rehabilitering av politiskt dömda. ”Hemskare dokument än de jag läser finns nog inte.”

**Raoul Wallenberg** har rehabiliterats på initiativ från Jakovlevs kommission. Det var en svår uppgift eftersom han aldrig dömdes. Kommissionen lyckades dock finna en kallelse till förhör. Genom den kunde man sluta sig till att han funnits i Ljubjanka. ”I Ryssland frågar vi ofta vem som är skyldig”, fortsatte Jakovlev. ”Det gör vi än idag.” Vissa påstår att det var bolsjevikernas fel eller skyller på Lenin och Stalin och deras kontrarevolution.

Enligt Jakovlev är detta inte hela sanningen (”en avklädd sanning”). ”Vi gömmer huvudet i sanden och låtsas som om det inte var vi som sköt alla dessa människor.” I själva verket sparades varken blod eller bläck när människor sårades. ”Vi förrådde grannen för att rädda oss själva. De skyldiga finns i helvetet och mitt ibland oss.”

Ω

Jakovlev fortsatte med att konstatera att miljoner människor i Ryssland har haft med Gulag att göra. Ett par miljoner satt i läger. Många miljoner ombesörjde lägren i egenskap av åklagare, lägervakter, läkare etc. När Jakovlev besökte Magadan för att inviga ett monument av **Neizvestnyj** till minne av dem som fallit offer för lägersystemet fick han till sin förvåning ett relativt kallt bemötande. Chefen för det museum som finns i Magadan till minne av lägrens offer, som själv var en före detta lägerfånge, förklarade att avvecklingen av lägren i Magadan lett till stor arbetslöshet i staden. Av de 350 000 som tidigare arbetade hade 200 000 blivit arbetslösa. ”Varför skulle de älska er?”

Jakovlev talade även om perestrojkan. ”När jag tänker på perestrojkan så tänker jag: Vad skulle jag med allt detta?” Jakovlev var med i Politbyrå, porträtt på honom fanns uppsatta överallt och han fick stå och motta parader på Lenins mausoleum. ”Jag minns inte vad jag tänkte när jag stod på mausoleet. Jag var varken glad eller tog moraliskt avstånd. Det var en tvetydig känsla. Det var pinsamt att se porträtten.”

Samtidigt konstaterade Jakovlev att människan är svag. En tid vid makten tenderar att förändra människan och snart början han betrakta underordnade som kortare och dummare. Därför, menade Jakovlev, är det bättre för landet att byta folk vid makten. Detta med anledning av den diskussion som finns i Ryssland idag om att förlänga antalet möjliga mandatperioder för presidenten från två till tre. ”Lyckas man kommer man att vilja införa en fjärde period. Det är som en psykisk sjukdom.”

Som Tolstoj konstaterade så styr staten så som man styr psykiskt otillräkneliga. Idag kände Jakovlev att han gått igenom mycket och att han kan tala om det. ”Jag har kommit fram till att Ryssland är särskilt svårt att reformera.”

Både **Nikolaj II** och **Stolypin** mördades. Lenin lovade reformer men bedrog Ryssland. ”Vi började reformarbetet 1985 och det är ännu omöjligt att säga när det kommer att vara klart.” Mest plågsamt tyckte Jakovlev var att han förknippats med *glasnost*. Han hade tagit upp det på partikonferensen. ”Jag trodde att tar man upp det som händer så faller Sovjetmakten.” Det var också vad som hände. När folk fick veta vilka brott som begåtts så var utgången given. Fyra och en halv miljon människor har hittills rehabiliterats. Samtliga dessa var dömda. Men fler avrättades utan dom och dessvärre är det juridiskt svårt att rehabilitera dessa. Idag återstår 400 000 fall för kommissionen, som inte är ett juridiskt organ. Alla som dömdes, dömdes enligt brottslagen, 58:e paragrafen.

Ω

En viktig uppgift har varit att göra kriminalfall till politiska fall. Som exempel nämnde Jakovlev en person som avrättats därför att han stod **Zjukov** nära. Cirka 150 personer som stod Zjukov nära gick samma öde till mötes, på grund av att Stalin var rädd och avundsjuk. Jakovlevs fond har publicerat 30 volymer med tidigare hemliga fall. ”Vår historia byggde på förfalskade dokument.” Till

exempel så gräver Jakovlevs fond fram och publicerar dokument och Kronstadt och Gulags barn. Det är med andra ord 30 volymer bestående av hemska dokument.

Staten har varit föga hjälpsam och tjänstemän vägrar att lämna ut dokument. ”Hur lyckades vi då besegra detta sovjetiska monster?” En direkt attack kunde knappast lyckas, konstaterade Jakovlev. Alla de som försökte skulle stöta på samma fenomen som i Magadan. Man var tvungen att använda sig av knep. ”Vi övertygade partiet om att vi gjorde detta för socialismen. Vi talade om att förnya socialismen, om tempoökning osv.”

Det var först efter ett par år som nomenklaturen började förstå vad som höll på att hända. När förslag kom på att valet till januariplenomet skulle inkludera olika alternativ började nomenklaturen inse att något var på gång. ”När de förstod att de inte skulle bli valda så började de prata om bolsjevistiska principer.” Enligt Jakovlev var detta ytterligare ett exempel på hur maktfrågan dominerade liksom den gör än idag. Idag har dock nomenklaturen lärt sig att ta sig fram i demokratiska val. KPRF har glömt allt vad ideologi heter - det viktigaste för dem är att hålla sig kvar i Duman. ”Vi gjorde många misstag i början”, menade Jakovlev. Man höll kvar i förnyelsen för länge. Kampen mot alkoholismen var ett sådant exempel. De flesta svenskar förstår att det inte går att bekämpa alkoholismen med slagord.

Därefter följde kampen mot korruption, vilket i praktiken ledde till att man bekämpade kvinnor som sålde morötter på marknaden. Ett system för kvalitetskontroll skapades utan att kvaliteten förbättrades.

Människor började snart bli besvikna och började skämmas även för sin nya regim. Ett uttryck för detta blev de nya politiska skämten som cirkulerade. Jakovlev tog som exempel det där en karl som står i en vodkakö tappar tålamodet och säger att ”Jag ska gå och slå ihjäl de där politikerna”. Snart kommer han tillbaka och ställer sig i vodkakön igen. De

som står i kön frågar honom naturligtvis varför han är tillbaka. ”Det var längre kö för att slå ihjäl dem.”

Ω

- Jag började med att berätta om Gorbatjov, fortsatte Jakovlev. Vad gällde augustikuppen 1991 hade Jakovlev varnat Gorbatjov för någon slags sammansvärjning fyra gånger skriftligen. Det beskrivs i Jakovlevs memoarer som kommer ut på engelska och franska snart. Gorbatjov svarade på dessa varningar att Jakovlev hade överskattat motståndarnas klokhet och mod. Det som sedan hände i Belovezja var ett illegitimt möte. Samtidigt stod det klart att Sovjetunionen inte kunde fortsätta att existera i den form det hade.

Sovjetunionen måste förändras - troligen till en konfederation på frivillig basis, grundad på avtal. ”Jag avgick redan före augusti-91 och varnade Gorbatjov återigen. Gorbatjov var dock övertygad om sin egen styrka och reste på semester. Efter augustikuppen 1991 skapades ett konsultativt råd. När mötet i Belovezja var ett faktum var vi tvungna att fatta ett beslut. **Jeltsin** och Gorbatjov möttes i Kreml och Jakovlev var där för att hjälpa till. Sedan Jeltsin och Gorbatjov talat på tu man hand i ungefär en timme så bad Gorbatjov Jakovlev att komma in. ”Jag vet än idag inte varför.” Man satt i ytterligare åtta några timmar.

Slutligen lämnade Gorbatjov över portföljen med kontrollen över kärnvapnen och de allra hemligaste dokumenten till Jeltsin. En lugn diskussion följde och Jakovlev tänkte för sig själv att ”tänk om de samarbetat på det här sättet hela tiden - då hade den här skilsmässan kunnat ske under mer ordnade och civiliserade former”. Istället resulterade det hela i en besynnerlig situation.

Ω

Inget nytt imperium kommer att bildas, men tendensen är ändå att vissa länder idag återvänder till Ryssland. Idag är det snarare Ryssland som inte vill. Vitryssland är ett

talande exempel där Ryssland inte vill bli för inblandat i **Lukasjenkas** nycker. Idag talar man om ett ekonomiskt samarbete mellan Ryssland, Vitryssland, Ukraina och Kazakstan ungefär som det man har i EU. I Armenien har man röstat för närmare band till Ryssland, samtidigt som Ryssland ställer sig tveksamt. Från rysk horisont vill man att de ska klara sig själva. Trots att Ukraina på sin tid kallades för Sovjetunionens kornbod så måste Ukraina idag köpa bröd från Ryssland. Jakovlev fruktade en åter-totalisering av Ryssland, men trodde inte att det skulle ske.

För att återvända till Jeltsins och Gorbatjovs möte i Kreml så gick de för att äta efter att Gorbatjov lämnat över de hemliga dokumenten. Gorbatjov drack ett par glas och gick sedan för att vila. Jakovlev och Jeltsin satt kvar ett tag. Därefter gick Jakovlev till Gorbatjovs vilorum där han troligen låg för sista gången. ”Det som slog mig var att denne mångordige man bara sa *Vot tak, Sasja* till mig med tårar i ögonen.” Så tog en stor epok slut. Än idag känns man inte vid Gorbatjov i Ryssland. ”Jag tror att man så småningom - särskilt de yngre - kommer att förstå hans roll.”

## Rysk debatt Vart går intelligentsian (om den finns)?

av Kerstin Olofsson  
Universitetslektor, Södertörns högskola  
E-post: kerstin.olofsson@sh.se

I det postsovjjetiska Ryssland finns *intelligentovedenie*, ”intelligentsiaforskning”, som akademisk disciplin. Det är ett av uttrycken för det stora intresse för intelligentsians roll som finns och funnits i den ryska kulturen.

Under början av 1990-talet var detta tema ett av huvudämnena i kulturdebatten i olika media. I en brytnings- och kristid, i det ryska ”sökandet efter en väg”, blev åter temat intelligentsians roll det mest akuta, såsom skett tidigare i historien. Debatten fortsätter.

Dess stora omfattning i texter och tid vittnar om en sida av det ”moderniseringens trauma” som med ett uttryck från ryska sociologer präglar landet. Omkring år 2000 skrivs fortfarande många artiklar och hålls stora konferenser i Ryssland om den ryska intelligentsian. Jag har deltagit i två sådana konferenser - i Jekaterinburg och Perm, våren 2001 och hösten 2002. Båda konferenserna var organiserade av Jekaterinburguniversitetets forskningscentrum ”1900-talet i den ryska intelligentsians historia”, forskare från hela landet deltog. Denna institutionaliserade intelligentsiaforskning finns också vid andra provinsuniversitet.

Ω

Sådana konferenser ordnas regelbundet, och de är i allmänhet tillägnade minnet av någon historiskt händelse. Hösten 2002 var det 80-årsminnet av den så kallade filosofiska ångbåten år 1922, det vill säga den båt med vilken bolsjevikerna lät deportera ett par hundra framstående intellektuella till Västeuropa.

En del av konferensen upptogs av tolkningar av denna händelse och information om arkivmaterial som blivit tillgängligt under postsovjetisk tid. Också i andra föredrag behandlades sovjetregimens repressiva politik och dess följder, vilket gör dessa konferenser till viktiga fora idag när samhällsdebatten i övrigt tar upp detta tema i minskande omfattning. Denna tendens underströks av att konferensens centrala inslag var ett besök på ”Perm-36”, ett sovjetiskt arbetsläger för politiska fångar som gjorts om till museum (det enda i sitt slag i landet). Detta har den dubbla målsättningen att hålla minnet av sovjetregimens förföljelser levande och att verka för ett demokratiskt samhälle idag, densamma som *Memorial*, den organisation som startade museet. Museet har finansiellt stöd bland annat från Permregionens myndigheter.

Till de mest intressanta inslagen i dess folkbildningsarbete hör att det får besök av rader av skolklasser och att många elever sedan med inspiration därifrån deltar i Memorials riksomfattande uppsatstävlingar på samtidshistoriska teman.

Ω

Så långt om konferensens behandling av det sovjetiska förflutna. Dess avslutande debatt berörde dagens förhållanden under den traditionella rubriken ”*Intelligentsian och makten*”. Denna rubrik har levt upp igen tillsammans med hela debatten om intelligentsians roll, som var aktuell också i början av 1900-talet, före den sjuttioåriga nedfrysningen under sovjetregimen.

En del av bakgrunden idag är beskyllningar mot intelligentsian för negativism och opposition till varje pris, medan den med en mer avvägd attityd skulle kunna vara viktig för vidareutvecklingen av ett civilt samhälle i Ryssland. Det handlar också om att ”återupprätta” intelligentsians prestige och status i samhället - den enda punkt som det råder enighet om bland alla de många åsiktsriktningarna är att det skett en ”detronisering” av den ryska intelligentsian efter 1991. De flesta ser detta med beklagande; många betraktar det rentav som kulturens undergång, ett av uttrycken för den frustration det postsovjetiska samhället skapat.

Andra välkomnar tvärtom denna ”upplösning av intelligentsiamyten” och betraktar den ryska intelligentsian i traditionell mening som oskiljaktig från ett diktatoriskt och hierarkiskt samhälle. ”Intelligentsian” brukar då sättas i motsättning till de ”intellektuella” som en företeelse typisk för västvärlden med dess yttrandefrihet, individualism och politiska demokrati.

Traditionalister gör däremot jämförelser till de västliga intellektuellas nackdel - de saknar den moral, idealism och offervillighet som de anser utmärka den ryska intelligentsian.

Konferensdebatten med dess underliggande tankemönster och förväntningar uttryckte mycket som är typiskt för den ryska intelligentsiadebatten i dess helhet. Denna präglas av två grundläggande drag. Det gäller dels behandlingen av intelligentsian som ett enhetligt begrepp. Dels handlar det om den därmed sammanhängande oklara definitionen av "intelligentsian". Termen fylls med ett innehåll som oftast outtalat bestäms omväxlande av sociala, historiska, åsiktsmässiga och moraliska kriterier. Den kan beteckna hela det utbildade skiktet, regimkritikerna, kulturarbetarna, de som inte ljuger, mjölkerskan eller bonden men inte professorn utifrån på olika sätt beskrivna idealiska egenskaper. Bolsjevikledare kan beskrivas som typiska företrädare för intelligentsian respektive som "överlöpare från intelligentsian". För att ta ett fåtal exempel.

Ω

Det är inte ovanligt att en och samma text fyller ordet "intelligentsian" med ständigt växlande innehåll. Både synen på intelligentsian som en enhet och den oklara definitionen fyller viktiga funktioner i debatten. I ett enhetsparadigm står "intelligentsian" traditionellt mot två andra stora och obestämda enheter, nämligen "folket" och "makten". Denna triad formulerades under 1800-talet i ett samhälle utan medborgerliga rättigheter, där den överväldigande majoriteten av befolkningen var analfabeter. Här har intelligentsian rollen som uppfostrare av folket, som mediator mellan folket och makten, som folkets "representant" och "advokat" i förhållande till makten. Kort sagt rollen som ett slags ställföreträdare för ett frånvarande civilt samhälle.

Detta enhetsparadigm och med den förbundna föreställningar gäller fortfarande för många av dagens debattörer, och det lever vidare till synes oberörbart av de många rationella motargument som anförs. Dessa föreställningar levde upp igen under senare

delen av sovjetepoken efter Stalintidens utplåning av någon som helst självständig roll. Också i sen sovjettid behövdes en ställföreträdare för det frånvarande civila samhället, även om befolkningens utbildningsnivå genomgått en revolutionerande förändring jämfört med 1800-talet.

Den som hör hemma i enhetsparadigmet är främmande för politisk organisering i dagens partiväsen. När en debattör på konferensen föreslår en deklaration "för intelligentsian", som bland annat skall uttrycka oro för de ökande auktoritära tendenserna i det ryska samhället, möts han av invändningen att det inte handlar om auktoritära tendenser utan om en nödvändig uppbyggnad av en "maktvertikal".

Ω

Detta använder jag senare i debatt med deklaraationsanhängaren som argument mot tanken på intelligentsian som en enhet för gemensamt politiskt agerande. I stället vore det logiskt att gå ihop med andra skikt av befolkningen efter övertygelse i olika politiska, fackliga, ekologiska organisationer. Som svar anför han partiernas svaghet och att den som inte vill ha demokrati (alltså inte är överens med honom) inte kan räknas till intelligentsian.

Det sistnämnda argumentet är det viktigaste, och det ligger i intelligentsiadebattens själva hjärtpunkt. Det visar ett slags totalitarism i en debatt som är pluralistisk i så måtto att olika åsikter får framföras. Detta är typiskt om också inte allena rådande. Enhetstänkandet och den obestämda definitionen samverkar till att göra intelligentsiabegreppet till ett instrument för uppdelning i "vi" och "dem". Om det sågs som normalt att intelligentsian bestod av olika åsiktsriktningar, vilket den gör om man väljer sociala kriterier för "medlemskap", så skulle begreppet vara mindre användbart för sådan inkludering och exkludering. Moraliska kriterier framhävs särskilt. På konferensen skämtades det om att

moraliska krav ledde till att de som kunde räknas till intelligentsian blev färre än intelligentsiaforskarna. Men moraliska krav är oundvikliga så som begreppet ”intelligentsian” används. Även den som säger sig vara anhängare av strikt sociala kriteriet för tillhörighet till intelligentsian hamnar förr eller senare i dem. Resonemang om vem som tillhör intelligentsian och vem som inte gör det tar överhuvudtaget påfallande stor plats i debatten.

## Ω

Intelligentsiadebatten som helhet uttryckte när den var som mest intensiv en plågsam kamp för en identitet och en roll i den nya postsovjetiska verkligheten. *Att debatten visar sig vara så svår att lämna hänger ihop med dess rötter i ett annorlunda organiserat sambälle som fortfarande lever ideologiskt.* Intelligentsian i sin traditionellt uppfattade ställning mellan folket och makten har krav på att vara nationens samvete, folkets föredöme och rättesnöre, dess ”röst” inför makten. Men, som det också påpekats i den ryska debatten, idag har många röster möjlighet att göra sig hörda. ”Folket” finns lika litet som en enhet som ”intelligentsian”, samtidigt som enhetsbegreppen envist lever vidare i debatten. Å andra sidan betraktas intelligentsian av många som perestrojkans och demokratins tillskyndare och utvecklare. Detta då i en användning av termen som låter den omfatta bara liberalt inställda. Intelligentsian i denna mening ses av flertalet som avgörande för sovjetregimens fall, om också besvikelse på den i dess egenskap av demokratiförespråkare varit ett av 1990-talsdebattens ledande teman i rörvarkapitalismens och imperieupplösningens spår.

Censurens avskaffande som perestrojkakampanjen resulterade i innebar en omvälvning som mot förväntan inte ledde till någon omedelbar kulturell blomstring. Ryska sociologer talar om gränserna för självförverkligande bland intellektuella som konstitutionell för sovjetkulturen. Vid sidan av de kontroverser detta gav upphov till fanns

det en ”våldets komfort” som gjorde att man kunde leva på sina potentiella möjligheter med hänvisning till att myndigheterna hindrade deras förverkligande. Detta ledde till ett av de problem som ligger under 1990-talets kulturdebatt. Författaren **Nina Sadur** har formulerat det ovanligt skoningslöst och självkritiskt: ”Vår viktigaste upptäckt var att vi saknade det djup som sovjetstaten skulle ha förkvävt i oss.”

Den omdiskuterade ryska intelligentsian förklaras av de flesta som numera icke existerande. Om censuren återinfördes skulle den leva upp igen då, frågade jag en bekant intelligentsiaföreträdare. Mycket troligt. Ur den synvinkeln är ”intelligentsians död” alltså ingenting att beklaga.

## Sällskapet möts

### Vad är väl en Colaburk i havet?

Sällskapets seminarium om ”EU och Europas gränser”.

Utrikespolitiska Institutet, 22 maj 2003

Medverkande: **Urban Ahlin**, ordförande i Riksdagens utrikesutskott, **Martin Hallqvist**, ambassadör vid Rikspolisstyrelsen

Det berättas att när kryssningsfartygens ljus bröt det Adriatiska nattmörkret simmade unga ut för att söka colaburkar i vågsvallet. För dem representerade tomburkarna en länk till väst. Fartygen försvann i natten, så nära men ändå så fjärran, men i deras kölvatten flöt hoppet om en annan tillvaro.

Berättelsen härrör från ett av Urban Ahlins besök i albanska Vlore. Dessa unga albaners förhoppningar stärkte hans övertygelse om våra värderingars och demokratins attraktionskraft. Idag framstår hoppet om EU-medlemskap som morot för folken i östra Europa i deras strävan efter utveckling.



Mot denna bakgrund fortsatte Ahlin sina personliga reflexioner kring sitt positiva ställningstagande för Europeiska Unionens fortsatta utvidgning. Efter 1989 fick han SSU:s uppdrag att stödja uppbyggnaden av socialdemokratiska ungdomsorganisationer i ”Öst”. Ahlin erfor snabbt att västliga värderingar var viktiga som magnet i detta arbete. Det tidiga 1990-talet var en tid då det var lätt att bygga de organisationer och nätverk som idag utgör en stabil grund för dessa länders närmande till den europeiska integrationsprocessen.

## Ω

Samtidigt är inte EU:s östutvidgning problemfri, framhöll Ahlin. En kärna av gamla EU-stater känner frustration över nya medlemsländers högre tillit till USA än till EU; senast i samband med Irakkriget. USA:s historiska roll för Östeuropas frigörelse liksom medlemskap i NATO framstår som tydligare garant för västlig tillhörighet än vad EU tycks erbjuda. När EU närmar sig 25 medlemmar uppstår också risken för en enorm ”backlash”.

Vad händer efter utvidgningen? Det förefaller rimligt att EU:s nya medlemmar verkar i enlighet med sina nationella intressen. Ett stort land som Polen torde agera i relation till sin tyngd. I en krets om 25 riskerar EU:s arbete att bli betydligt mer komplicerat och svårhanterligt än vad som är fallet idag. Vi löper därmed risken att lamslå EU:s utveckling och Europas vidare integration. Därför krävs att EU:s beslutsformer ändras, menade Ahlin. Grundfrågan är: Vad vill vi med EU? De som förespråkar ett EU som motvikt till USA prioriterar integration framför utvidgning. För andra stater – som Sverige – är fortsatt utvidgning viktigt och en garant för Europas framtida stabilitet.

Frågan är om stabilitet på exempelvis Balkan är möjlig utan ett Europaperspektiv. Enligt Ahlin bör länderna på Balkan ges möjlighet till EU-medlemskap när de genomgått en nödvändig politisk och ekonomisk

omvandlingsprocess. Ändå möts utvidgningsargumenten ofta med skepsis. Ett exempel är **Romano Prodis** nedlåtande uttalande om möjligheterna till ukrainskt EU-medlemskap: ”Why not New Zealand?”. Det finns dock en rad initiativ till stöd för fortsatt utvidgning; *Pro Europe Initiative*; *Wider Europe Initiative*; *New Neighbours Initiative*; samt Polens *Eastern Dimension*.

Idag börjar dock idéer om att erbjuda potentiella ansökarländer alternativ till medlemskap vinna alltfler tillskyndare. Det vore, enligt Ahlin, ett strategiskt misstag att erbjuda alternativ istället för att hålla dörren öppen. Ett slående exempel på betydelsen av den öppna dörrens politik är Vitryssland. Idag håller **Lukasjenkas** ”demokratur” landet i ett förlamande grepp.

Här riktar ungdomen sin längtan västerut. De tar nattåget till Warszawa och upplever där frihet och öppenhet – sitt Europa. När Polen träder in i Schengen täpps detta andningshål till. Att betala 30 dollar för ett Schengenvisum är omöjligt för flertalet. Här stänger Schengen dörren österut. Paradoxen idag är att större summor satsas på Schengen än på kontakter österut. När dessutom unga visumsökande kvinnor bemöts som prostituerade har det en förödande inverkan på synen av väst. Vi måste visserligen ha Schengengränsar, men de får inte utgöra ett hinder eller utestänga. I fallet Vitryssland spelar en sådan utveckling endast Lukasjenka i händerna.

Vad gäller Ryssland har Ahlin svårt att förstå den rysskräck som ännu finns i Sverige. Det sker en snabb generationsväxling i det ryska samhället och gamla öst-västliga värderingsskillnader suddas ut. Ryssland har dock problem med sin självbild. Önskan att vara en stormakt blir alltmer problematisk för Moskva. Strävan efter erkännande som en jämlike i Europa är paradoxal. När man betraktas som en normal partner vid bordet blir Ryssland endast en av många och såväl landets speciella status som stormaktsbilden förbleknar. Vi måste hjälpa Ryssland med att hantera sin självbild och att finna en normal

roll i Europa, enligt Ahlin. Trots uttalade avsikter och goda föresatser är EU dåligt att praktiskt omsätta sin politik gentemot Ryssland. Vi måste därför vara ärliga gentemot Moskva i att EU är en svår och komplex förhandlingspartner. Ett konkret steg mot integration som länder i Östeuropa kan ta är att anta valda delar av *acquis communautaire* utan att för den delen bli medlemmar.

## Ω

Vad är då målet för EU? Till skillnad från de som önskar mer integration och mindre utvidgning vill inte Ahlin att EU ska bli en stormakt som motvikt till USA. Vi måste bli en stormakt i kraft av våra värderingar. Just tron på attraktionskraften i västliga värderingar och demokrati är ett starkt skäl till EU:s fortsatta östutvidgning, avslutade Ahlin.

År 1962 besökte Martin Hallqvist Polen. Över en sjö vid landets östgräns såg han sovjetrepubliken Litauen. Det skulle dock dröja 40 år innan Hallqvist kom att sätta sin fot i det då självständiga Litauen; denna gång som gruppchef för Baltikum vid UD. Efter lång bortovaro från de östeuropeiska frågorna hade han tillträtt sin tjänst vid dåvarande UD-Pol endast en månad före Berlinmurens fall.

Östeuropas omvandling kom därefter att bli en ständig följeslagare, inte minst som Sveriges förste ambassadör i Ukraina 1992-96. Det är mot denna bakgrund och med dessa erfarenheter som Hallqvists perspektiv på EU och Europas gränser ska betraktas.

EU:s relationer till Östeuropa måste ses på 20-30 års sikt, enligt Hallqvist. Vi har dock idag vissa närliggande problem. Till dem hör illegal invandring och organiserad brottslighet.

Länskriminalen i Stockholm genomförde år 2002 en undersökning av brottslighet bland asylsökande från f.d. Sovjetunionen och fann att 15-20% blev gripna för brott under asyltiden. Även handeln i narkotika –

amfetamin och Rohypnol – har ökat från öst. Dessa problem ska dock inte överdrivas.

För en tid sedan deltog Hallqvist vid ett seminarium om brottslighet på Balkan, varvid följande analytiska indelning gjordes:

1. Efterkrigstida brottslighet;
2. Postkommunistisk brottslighet – inte minst ekonomisk sådan i samband med privatiseringar;
3. Kulturellt betingad brottslighet specifik för Balkan;
4. Spontan brottslighet.

Krig tar dock slut och system förändras. Det har redan skett en nedgång av brottsligheten i exempelvis Estland och Bulgarien. Med ökat välstånd blir bilden ljusare.

Hallqvist hyste även förståelse för viljan att behålla visumkrav, då det är polisens enda möjlighet att kontrollera när kriminella kommer. Småningom torde visumregler komma att förändras givet att Ryssland går med på återtagande av brottslingar och stärkt gränsskydd. Samarbetet för brottsbekämpning genom Europol och i Östersjön är även områden stadda i stark utveckling.

Idag har även Ryssland insett att narkotika är ett stort och tilltagande problem. Man har därför skapat en egen myndighet för narkotikabekämpning med ursprung i skatteförvaltningen. När Schengen införs i EU:s nya medlemsstater och visumkraven därmed hävs behövs stöd till exempelvis Lettland för att stärka och upprätthålla gränskontrollen.

## Ω

När det gäller EU:s gränser ansåg Hallqvist att folkligt utbyte måste få ske fritt. Frågan är bara var man drar gränsen. Nyligen ställdes europeiska gränspolischefer inför spörsmålet om EU:s vidare utvidgning. Vad gällde EU-medlemskap för Mongoliet ställde man sig negativa och menade att Mongoliet tillhör

Asien. Avseende Turkiet, Ukraina, Vitryssland och Moldova tycktes dock reaktionen vara: Ja, varför inte?

Som tidigare ambassadör i Kiev ansåg Hallqvist att EU behandlat Ukraina väl styvmoderligt. Ekonomin fungerar allt bättre även om den nuvarande regimen knappast är rumsren. Visionen om Europa har dock långa rötter även i Ukraina. Ett exempel är ukrainska UD:s byggnad i Kiev. Fram tills efter revolutionen innehades huset av en storman. Då han gifte sig kunde bröllopsresan inte längre gå västerut. Därför lät stormannen inreda ett sovrum åt sig och bruden i form av en sovvagn med färdriktning väst. Då – för åttio år sedan – var det sovvagnar. Nu är det Colaburkar.

*Vilhelm Konnander*

E-post: [konnander@post.utfors.se](mailto:konnander@post.utfors.se)

## **Bokanmälningar**

### **Från kulturskatt till våldsinstitution**

#### **Jurij Brodsky**

*Solovki' dvadsat' let osobogo naznatjenija*

(Moskva: ROSSPEN)2002, 527 s.

ISBN 5-8243-0374-6

Artikeln har varit publicerad i Svenska Dagbladet, den 1 juni 2003.

De knotiga tornen och lökkupolernas mjuka rundning reser sig sakta ur havet, långt borta vid horisonten. Synen är som en hägring, på en gång sagolik och hotfull.

Båtfärden till *Solovki*, en liten ögrupp i Vita Havet, 16 mil söder om Polcirkeln, är en resa rätt in i den ryska historiens motsägelsefulla kraftfält av visionär storslagenhet, absolut makt och mänskligt lidande.

När båten lägger till på en av öarna visar sig hägringen bestå av ytterst påtaglig materia: en mur av väldiga klippblock och med åtta

försvarstorn sluter sig skyddande runt vitkalkade kyrkor och klocktorn. På grässlänterna som sluttar ner mot vattnet strövar korna fritt, oberörda av cyklande barn och en och annan puttrande moped.

Här, med rötterna i 1400-talet, ligger det kloster, som i över fem sekel varit skådeplatsen för djup fromhet och yttersta grymhet. Detta var fordom norra Rysslands religiösa centrum med en unik kultur, blomstrande ekonomi och en egen flotta. Men självstyret, som präglade öarna under munkarnas tid, förbyttes till sin motsats: i klostret anlade kommunisterna 1920 ett läger för sina politiska motståndare och öarna befolkades av människor i slaveri. Solovki blev grundstenen i det väldig system av fångläger, som byggdes av kommunisterna och som fick benämningen GULag efter den myndighet som styrde denna stat i staten.

Om öarnas dramatiska historia har föga varit känt i omvärlden. I det kommunistiska Sovjet och i dagens Ryssland är Solovki synonymt inte bara med en nationell kulturskatt utan också – och kanske främst - med kommunismens förtryck.

Fotografen **Jurij Brodskij** har i över 20 år arbetat med att dokumentera öarnas historia. Han har vikt sitt liv åt Solovki och skapat ett lägermuseum innanför klostermurarna. Brodskij har också forskat i arkiv, fotograferat och samlat berättelser och fakta om såväl fångarna som deras böddlar. Resultatet har han publicerat i boken *Solovki – dvadsat let osobogo naznatjenia* (Solovki: 20 års specialläger). Det är ett väldigt livsverk, som för tankarna till **Soljzenitsyns** böcker om Gulag-arkipelagen. Boken gavs ut 1998 för första gången, på italienska och i förkortat skick. Då hade boken varit färdig i tolv år. Inte förrän nu har den kommit på ryska, utgiven av förlaget Rosspen med bistånd av Georg Soros fond och Sveriges Ambassad i Moskva.

De första tankarna på att använda Solovki i kommunismens tjänst föddes 1920. En revolutionskommitté från fastlandet besökte

öarna i maj och föreslog att man skulle skapa ett korrektionsläger där. Följande entusiastiska kommentar skrevs i en lokaltidning:

”Förutsättningarna är utomordentligt goda: den stränga naturen, arbetsregimen och kampen mot naturen kommer att bli en god skola för allehanda lastbara element”.

De ”lastbara element” som skulle bringas till den rätta vägen genom arbete och lidande, var främst krigsfångar från inbördeskriget (1918-1921) mellan röda och vita. Bland dem fanns präster, aristokrater och intellektuella – människor som de nya maktavarna inte ansåg ”pålitliga”. De första fångarna anlände i augusti 1920.

Tre år senare, i oktober 1923, bestämde Folkkommisariernas råd, den kommunistiska regeringen i Moskva, att ge lägret speciella uppgifter och särskilt status: det skulle lyda direkt under säkerhetspolisen OGPU ( sedermera KGB). All ekonomisk avkastning från lägret liksom klostrets egendom - unika klenoder i form av fasta byggnader och inventarier – tillföll OGPU. Därmed fullbordades övergången från kloster till fångläger, från kulturskatt till våldsinstitution i den nya regimens tjänst.

## Ω

Kommunister har ofta hävdad att fånglägren i Sovjet var exempel på hur **Stalin** förvrängde den ”sanna” kommunismen och att sovjetstatens grundare med **Lenin** i spetsen, aldrig haft för avsikt att skapa ett repressivt system.

Jurij Brodskij lämnar dock ingen i tvivel om att våld mot olikstänkande och förakt för andliga och kulturella värden var en viktig del av kommunisternas politik från allra första början.

Förhållandena på Solovki genomgick många och stora förändringar. Det som från början var ett förhållandevis öppet läger, förvandlades på bara några år till ett överbefolkat, genombrutaliserat helvete.

Skörbjugg och tyfus var ständiga plågor liksom de nattliga dödspatrullerna.

Lägret växte och breddade snart ut sig till alla öarna. Dess centrum fanns innanför klostrets försvarsmurar, där Treenighetskatedralen hade gjorts till en sovsal för närmare 1000 människor. Ovärderliga fresker kalkades över och ersattes med uppmuntrande tillrop: ”Arbete stärker kropp och själ”, ”Sovjetmakten straffar inte utan korrigerar”. Vid ingången till lägret möttes fångarna av ett annat slagord: ”Genom arbete till frihet.” Många år senare kunde nazisternas offer läsa en liknande devis över porten till Auschwitz: ”Arbeit macht frei”.

Solovki var ett mikrokosmos med särskilda lagar och regler. Under en tid hade man här en teater, egna tidningar och t o m egna pengar. Fångarna hörde till landets yppersta intelligenta och bland dem fanns enastående personligheter som **Pavel Florenskij** – präst, filosof, matematiker och kemist, ett universalgeni som av många kallades ”Rysslands Leonardo da Vinci.” **Dmitrij Lichatjov** – akademiker och förgrundsfigur inom rysk kultur fram till sin död 1999, tillbringade 4 år som fånge i Solovetskijlägret. Författaren **Oleg Volkov**, agronomen **Olga Lobanova**, historikern **Boris Sapir** är bara några av alla dem, som satt fångslade på Solovetskijöarna.

Under många år var Solovki med all säkerhet Sovjetunionens främsta kulturella centrum. Ingen av alla dessa konstnärer, författare, filosofer och vetenskapsmän togs i anspråk för att skapa ett nytt och bättre samhälle utan förnedrades och plågades till döds. Fångarnas övervakare var veritabla slaktare. En av lägrets första kommandanter, den fruktade ”kamrat Nogtev”, hade för vana att välja ut en eller ett par av de nyanlända fångarna och egenhändigt skjuta dem vid ankomsten. Av Jurij Brodskijs torra fotnoter framgår att i stort sett alla med ansvariga positioner, så småningom själva arresterades och avrättades eller dog i fångenskap.

Kommandanter och vaktmanskaper hade en obegränsad frihet att utnyttja fångarna: de fick hugga skog (öarnas rika skogar kalhöggs på några tiotal år), bygga vägar och en flygplats. Möjligheterna till bestraffningar var obegränsade. Om somrarna sattes bakbundna fångar nakna ut till myggen. En kyrka på det så kallade Yxberget blev ett straffängelse. Att hamna där innebar en nära nog säker död. På vintern försökte de nakna fångarna ligga staplade på varandra, för att i någon mån hålla värmen.

Ett bekymmer för lägerledningen var den knappa tillgången på jord. För att lättare begrava döda och avrättade, hade man behövt en rikare jordmån, än det tunna, steniga jordlager som täcker öarna.

Ω

Mot slutet av 30-talet hade Stalins terror slagit igenom till fullo. Det märktes också på Solovki. Om lägrets första invånare var kritiker eller fiender till regimen, bestod 30-talets fångar alltmer av partimedlemmar. Stalins terror var inte bara ett politiskt förtryck av oliktankande. Den syftade också till att utnyttja fångarna ekonomiskt. Deras slavarbete blev grundvalen för industrialiseringen av landet. När GULag utvidgades, överfördes många fångar från Solovki till läger på fastlandet, som behövde mera arbetskraft.

I slutet av 30-talet inleddes nedmonteringen av Solovki. Under en transport på fastlandet avrättades 2000 fångar från öarna. Inte förrän 1997 upptäcktes var och hur detta massmord hade begåtts: i *Sandormoch* i Karelen. Ordern att ”likvidera de mest aktiva kontrarevolutionära elementen”, kom direkt från säkerhetspolisens dåvarande ledare **Nikolaj Jezjov**.

1939 stängdes lägre. Kriget stod för dörren och marinen tog över kontrollen av den strategiskt belägna ögruppen.

Enligt senaste officiella ryska uppgifter dog 30 miljoner människor i utrensningar och terror i Sovjetunionen mellan 1917-1945. Genom lägre på Solovki strömmade cirka 84.000 människor. 43.000 av dem miste livet där. Ryssland har ännu inte gjort upp med sitt förflutna. Jurij Brodskijs mödosamma försök att berätta sanningen om Solovki, visar hur svårt det är att bli hörd. Den ryska staten bedriver ingen större upplysningsverksamhet och den officiella glömskan bekämpas främst av enskilda människor. Några av de mest engagerade är lägerfångarnas anhöriga. Varje år reser flera av dem till Solovki, för att med sin blotta närvaro på öarna helga minnet av de döda och därigenom hålla den stora tystnaden på avstånd ännu en liten tid.

*Elisabeth Hedborg*

E-post: Elisabeth.Hedborg@korhed.se

\*

## Nära S:t Petersburg

### **Göran Lundin**

*Entusiasternas väg - från Leningrad till S:t Petersburg.* (Skellefteå: Ord&visor) 2003, 255 s.

*Entusiasternas väg* är en bok med en serie porträtt i ord och fotografier av människor i S:t Petersburg. Huvudförfattaren **Göran Lundin** har skrivit de flesta porträtten och nästan alla handlar om människor i verksamhet; deras arbeten och brottstycken ur deras vardag. Porträtten är grupperade i en dryg handfull teman som förlagsverksamhet, svenskar, bussar och brottslighet. Det spänner från gatubarn via busschaufförer till nyrika förläggare. Författaren känner flera av personerna väl efter många resor till S:t Petersburg och det märks att han bottnar i sina betraktelser. Göran Lundin känner vardagen för dessa människor och det framgår.

Gemensamt för bokens olika delar är att de speglar hur enskilda människors liv har förändrats från slutet av 1980-talet till idag. I tre av de längre porträtten möter vi Aleksandr

som tidigare körde statlig buss men nu bytt till privata *marsrutki* och Jurij, en polisaspirant som dömdes för mord och nu har egen säkerhetsfirma samt Sergej, som började med två tomma händer och nu leder ett av S:t Petersburgs största tryckerier.

Boken behandlar också andra människor som det inte gått lika bra för men som ändå behållit sin värdighet. Perspektivet är närgånget utan att bli för intimt och i detta ligger en styrka. Texten lyfter från det dagsaktuella journalistiska till porträtt som vuxit fram över tid och i samklang med sin miljö.

Känslan av närhet ökar också av de runt 150 färgfotografierna av **Erland Segerstedt**. Även dessa avbildar i första hand människor och ofta så att man får en känsla för den absoluta närmiljön. Text och bild följer i regel varandra bra och att ett av de första styckena handlar om **Ilja Repin**, porträttkonstens mästare får man se som författarens och fotografens blink med vänsterögat.

Två av porträtten är skrivna av **Lina Petersson** Den första handlar om media och en ung radiopratar och den andra om häktet Lebedeva och en intern – en skraddare - som varit där i sex år. De är välskrivna reportage med fylliga miljöbeskrivningar. Hon har också skrivit en essä om kaféerna i staden, som är illustrerad av **Irina Ptachova**. Vidare har Lina Petersson översatt novellen som avslutar boken. Novellen är skriven av **Natalja Tolstaja**, docent i nordiska språk och handlar om en kvinna som letar bostad när sonen bildar familj. Huvudpersonen måste bryta med det gamla och lära sig hitta i det nya S:t Petersburg, **Elena Bolgovas** teckningar illustrerar den.

Även om författarna avhåller sig från att sammanfatta boken så framgår det i flera av porträtten att ”de vilda åren” i början av 1990-talet är över och att S:t Petersburg inte längre är ett ”Klondyke”. Härmed visar författarna att en fas av transformationen från plan- till marknadsekonomi är över, eller åtminstone

att den närmar sig slutet. Men det handlar inte enbart om ekonomins omställning utan kanske främst om att det sociala systemet som helhet börjar stabilisera sig. Nya sociala grupper har bildats och konsoliderats, samhället har ”normaliserats” och en ny geografi har vuxit fram på endast 15 år.

Ω

*Entusiasternas väg* är utgiven lagom till S:t Petersburgs 300-årsjubileum och är en snyggt designad bok som passar för tillfället. Och den är billig, 250 kronor för drygt lika många sidor inklusive frakt om man köper den via förlagets hemsida. Den är inbunden och har ett vackert omslag. Förutom att vara ett givet inslag i bokhyllan hos alla intresserade av Ryssland så skulle boken göra sig bra på vilket kaffebord som helst, den lockar till läsning och är trevlig att bläddra i. Härmed lyckas kanske även denna bok bredda de svenska vägarna till S:t Petersburg, staden på andra stranden. Boken inte har några akademiska ambitioner och den ska inte bedömas som ett vetenskapligt verk.

Ett par synpunkter är dock att de stora sammanhangen endast tilläts framträda implicit och då kanske främst för dem som redan känner Ryssland och S:t Petersburg. Vidare saknas kartor och förutom att kartor skulle underlätta för dem som inte redan känner staden vad gäller de många platsnamnen, så skulle de ge en rumslig överblick som komplement till texternas och fotografiernas närhet.

Men i den här boken är det detaljerna som är i fokus, enskilda människor och deras närmiljöer och oavsett om boken skulle vinna på att blicken höjdes något i ett inledande eller avslutande kapitel så är bokens styrka att på ett lättillgängligt sätt illustrera en mängd människoöden. Härmed fyller den också ett behov. De snabbt förbiblinkande mediebilderna kompletteras med en i vardagsverkligheten väl förankrad bok som avdramatiserar bilden av livet i Ryssland. Och det behövs. Vid en ceremoni vid Svenska

Generalkonsulatet i S:t Petersburg i april i år tilldelades författarna och fotografen ”Nyenskansorden i silver”. Orden delas ut av Svenska föreningen i S:t Petersburg.

*Thomas Borén*

E-post: thomas.boren@humangeo.su.se

## Nya böcker och kommande recensioner

Under denna rubrik presenteras nya titlar inom Sällskapet område.

### **Anne Applebaum**

*Gulag – A History*

(New York: Doubleday) 2003, 677 s.

I sin recension i *New York Review of Books*, Nr 10, 12 juni 2003 skrev **Orlando Figes** bland annat:

“*Gulag: A History* is the first comprehensive study of the camps to be written in the West. In her introduction **Anne Applebaum**, a distinguished journalist, attempts to explain the common Western ‘reaction of boredom or indifference to Stalinist terror.’ /.../

Applebaum has brought together much of the new material from Russia. Her book is mainly based on published memoirs (250 are listed in the bibliography), but Applebaum has also done some interviews, traveled to the former Gulag settlements, labored through archives, and read a huge amount of secondary literature. She has written an excellent account of the rise and fall of the Soviet labor camps between 1917 and 1986. And yet, it does not tell us much that was not said in *The Gulag Archipelago*.”

\*

### **Bent Jensen**

*Gulag og Glemsel: Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*

(Gyldendal: Köpenhamn, 2003) 523 s.

Bent Jensen har skrivit en angelägen bok, med ett särskilt rikt bildmaterial.

Jensen kartlägger omfattningen av terrorn, förföljelserna och kriget mot bönderna. Dessutom är *Gulag och Glemsel* en uppgörelse med omvärldens likgiltighet inför den kommunistiska regimens förbrytelse.

\*

### **Karl-Olov Arnstberg & Thomas Borén (ed.)**

*Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*

Södertörn Academic Studies 16 (Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 2003).

Ur innehållsförteckningen

*Thomas Borén*: What are Friends for?

Rationales of Informal Exchange in Russian Everyday Life.

*Klavs Sedlenieks*: Cash in an Envelope:

Corruption and Tax Avoidance as an Economic Strategy in Contemporary Riga.

*Galina Lindquist*: Selling and Buying Power:

The Economy of a Magic Center in Moscow.

*Pär Gustafsson*: Foreign Companies and Everyday Economy in Russia.

*Eleonora Narnselius*: The Higher School of Trading. Subsistence Sources and Informal Economy of Krakow Students.

*Karl-Olov Arnstberg*: Survival Competence in Kaliningrad.

*Irina Ivleva & Oleg Patchenkov*: Street Traders in St Petersburg.

*Anna-Maria Salmi*: Neighbours and the Everyday Economy.

*Tova Höjdestrand*: Hunters and Gatherers in the Urban Jungle: Ways of Coping among Homeless Russians.

*Jepppe Linnet*: An Everyday Moral Economy: NGO Activism among Young Latvians.

## Film

### Sokurov om Den ryska arken

Artikeln har varit publicerad i Svenska Dagbladet den 8 juli 2003.

Sedan slutet av maj har långa köer ringlat utanför Strindbergs Intima Teater vid Norra Bantorget i Stockholm. Där har **Aleksandr Sokurovs** film *Den ryska arken* visats – en poetisk skildring av ett av världens främsta museer, Eremitaget i S:t Petersburg.

Nu är filmen givetvis inte en tråkig redogörelse för ett museum, utan en skimrande, böljande vandring genom ett stycke ryskt mikrokosmos. Det är ett samtal om Ryssland, dess historia och plats i världen. För någon vecka sedan sände rysk tv ett reportage om filmens tillkomstshistoria, ett konstnärligt, tekniskt och organisatoriskt experiment, som torde var omöjligt att upprepa.

- Jag ville inte åstadkomma en film i vanlig bemärkelse utan någon form av konstnärligt uttryck, något som skulle kännas som ett enda, djupt andetag, säger Sokurov.

Redan för nio år sedan hade han idén om filmen och dess utformning klar för sig. En grundtanke var att göra den i enbart en tagning.

Men jag hoppas att publiken inte märker det, säger Sokurov. Hur en filmskapare arrangerar sitt material är en professionell fråga och inte något som tittarna ska tänka på.

Sokurov hoppas att de som ser filmen får en obetvingslig lust att besöka Eremitaget. Han uttrycker djupaste pessimism om framtiden i Ryssland och Europa och menar att enbart konsten visar en räddande väg.

För att förverkliga sin idé har Sokurov använt över 800 skådespelare och statister, han har haft fullständig tillgång till Eremitagets lokaler och unika samlingar av konst och historiska

föremål. En särskild kamerautrustning har tillverkats, för att genomföra den 96 minuter långa tagningen.

Månader av repetitioner och detaljerad personinstruktion föregick dagen D, då filmningen gjordes. Detta grundmaterial har sedan bearbetats i en mödosam process.

Mycket av diskussionen om ”Den ryska arken” har handlat om tekniken, med vars hjälp filmen har gjorts. Men Sokurov har inte låtit sig överväldigas av all den avancerade elektronik han har haft till sitt förfogande.

- Tekniken får aldrig bli ett självändamål, säger Sokurov. Det är helt oväsentligt med vilket bläck och vilken penna en författare skriver. När **Tjechov** skrev sina dramer gjorde han det i ljuset av den då toppmoderna elektriciteten. Jag har använt vår tids teknik på samma sätt som Tjechov: som ett medel för att uttrycka en inre vision.

*Elisabeth Hedborg*

E-post: Elisabeth.Hedborg@korhed.se

## Notiser

En av Sällskapetets medlemmar – **Irina Makridova**, SR International, Stockholm – kom till finalen av den Öppna federala tävlingen för bästa massmediebevakning av S:t Petersburgs 300-årsjubileum, ”Petersburg - renässans för en dröm”.

Tävlingen organiseras av ryska riksförbundet *MediaSojuz* med stöd av den ryske presidentens informationsförvaltning. Bland tävlingens segrare finns såväl kända massmedier som regionala tv- och radiobolag och tryckta medier.

Resultat inom kategorin ”Utländska ryskspråkiga medier”:

1-a plats: (och ett bankkort med 2000 dollar) - Radiostationen från Helsingfors, *Sputnik Finlandii* (Finlands satellit).  
2-a plats: **Irina Makridova**, Radio Sweden, ryska redaktionen för en rad program



och inslag som handlar om historiska förbindelser mellan Sverige och S:t Petersburg. 3-e plats: Radio "Israels Röst" från Jerusalem

Svenska Generalkonsulatet i S:t Petersburg var bjuden och skickade sin representant till prisutdelningsceremonin - **Mari Benktson**.

Nedan följer Irina Makridovas egen berättelse...

Visst är det kul att komma till final i en tävling? Speciellt utländsk sådan. Men för en svensk journalist är det inte alltid lika roligt att få det ryska priset, även om det visar sig att man tog silver. Det säger min lilla erfarenhet.

### **Det är mycket vi inte har här i Sverige:**

Vi har inte *propiska*...

Först ringer man från organisationskommittén i slutet av maj från Moskva och gratulerar redaktionschefen med att en medarbetare kommit till finalen (det är jag det).

Sedan ställer man en massa frågor om namn, födelsedatum, inklusive *propiska*. Vi har ingen *propiska* här i Sverige svarar först min chef och sedan jag själv samt förklarar att jag bor faktiskt på samma adress som jag är bokförd på.

Vi har inga maskinskriverskor...

Att ta fram sina egna inslagen och programmen som man hade producerat under året och som handlar om svensk historia i S:t Petersburg var ganska enkelt. Man letar i radioarkivet ett år tillbaka, hittar banden, kopierar dem och postar till Moskva. Där sitter det en jury utsedd av självaste president **Putin** för att välja de bästa journalistiska bidragen till den öppna federala tävlingen för bästa massmediebevakning av S:t Petersburgs 300-årsjubileum. Tidningar, TV- och radiobolag är med i olika nomineringskategorier, bl a för utländska ryskspråkiga media.

Värre var med kravet att, förutom ljudband, även skicka den utskrivna texten.

Det är omöjligt, fick jag förklara skriftligen. Texten finns endast i de fall när intervjun är på svenska. Är intervju på ryska – och sådana var det rätt många av, ty de svenskar som sysslade med Sveriges jubileumsprogram i S:t Petersburg talar i regel ytterst god ryska (UD, Svenska Institutet med flera) finns det bara namn på den som intervjuas. Ingen text. Och vi har (och aldrig mig veterligen haft) maskinskriverskor som skulle sitta, lyssna på radioprogrammen och skriva ned intervjutexten på papperet... Där tvingades juryn vackert lyssna på ljudbanden i stället för att snabbt ögna igenom text.

Vi har inga runda stämplor på SR...

Det värsta kravet var att anmälan till tävlingen skulle prydas av företagets dvs. Radio Swedens egen *kruglaja pečat'*. (en gammal efterleva från kommunisttidens byråkratiska reglemente, som även återfinns i Europas sydligare länder. Personligen har jag aldrig förstått varför stämpelns runda form skulle ge dokumentet i fråga mer legitimitet än säg ett trekantigt sådan. Hör gärna av er om ni känner till källan till detta)

Så efter att alla ljudband och tillhörande texter var klara, inklusive en kort berättelse om ryska redaktionens historia återstod det att ... just det – skaffa fram en rund stämpel.

Åh, vad vi letade, då i februari längst radiohusets korridorer och kikade in i varenda rum: chefens, dennes sekreterares, centralredaktionens, ekonomiavdelningens. Icke. SR International äger ingen stämpel alls och inte av det runda slaget i synnerhet. Till slut hittade vi något man stämplor svarskort till lyssnare med. Ett fyrkantigt avtryck men med tydliga bokstäver "Radio Sweden".

### **Pris eller muta?**

Väl framme i S:t Petersburg den 16 juni kommer jag ner från teaterscenen med ett

inramat och inglasat Diplom (2:e plats) i ena handen, en försilvrad lagerkrans på huvudet, en blombukett och en papperspåse i andra handen. Jag sätter mig bredvid det svenska konsulatets representant och pustar ut. Hon viskar på utmärkt ryska: "Vad är det i påsen? Skall vi titta?" Jag trevar i mörkret, försöker att prassla så lite som möjligt – förstaplatspristagaren ropas just upp på scen (ca 10 pers) och fiskar upp en massa papper samt en kartong. Ett hårt paket! En mobiltelefon! Vad kul, tänker jag och funderar genast på min dotter som snart fyller 30 år – den får hon, för jag har ju min egen gammal mobil som duger bra. Och behöver knappast alla dessa tekniska tillbehör och nymodigheter... Ett kuvert. Jag öppnar. Försöker läsa i mörkret. Ser siffran 500 och ordet DOLLAR!

Min första tanke: Jag blir sparkad från jobbet. I Sverige får man inte ge sina anställda mer än 500 kronor i julklapp och här får jag en 500-USDs present! Och dessutom från "en främmande makt". Offentligt. Det går inte att dölja... Vad skall jag göra? Gå tillbaka till scenen och återlämna priset? Behålla lagerkransen bara? Svenska konsulatets representant säger: "Men vad roligt!" Och då upptäcker även jag att det inte mobilen som kostar 500 dollar utan det är en massa tillhörande kort man laddar telefonen med. Jag får alltså ringa på mobilen för 500 DOLLAR! Oj, det räcker ju ett helt år. Minst, tänker jag. En utländsk pristagare kan gråta över ett ryskt pris...

Väl hemma på hotellet läser jag på instruktionen och upptäcker till min besvikelse att: telefonen kommer inte att fungera i Sverige laddningskortet måste aktiveras före den 1 november 2003. Slut med bekymmer om muta eller ej. I morgon reser jag hem till Stockholm och hinner aldrig använda 500 USD till mobilsnack.

Men ingen vill ju slänga 500 USD i sjön! Vad gör man? Min rumsgranne från en tidning i södra Ryssland föreslår att vi betalar taxiföraren med ett av laddningskortet, det på 50 USD. Det var en listig tanke att slinka in till Pulkovo på ett telefonkort som på ett bananskal. Men om det inte går? Förslagen öste in, det ena roligare än det andra, och vi hade riktigt skojigt, Elena och jag, sittande på var sin säng där på rummet på hotell Moskva i S:t Petersburg.

Näja... Ett kort på 50 USD hann jag i alla fall att aktivera. Täckningen på MTC försvann redan i Helsingfors ... Som tur var träffade jag en kompis på flygplatsen och skickade med henne ett par kort tillbaka till S:t Petersburg. Några stycken åkte sedan till Moskva. Till vänner och bekanta. Nu har jag silverkransen och en vacker diplom på mitt rum på radiohuset.

Vilken tur, tänker jag ibland, att jag inte tog första priset – i så fall skulle jag fått 2 000 USD insatta på mitt bankkonto. Hur redovisar min kollega sitt 1-a pris till skattemyndigheterna i Finland, undrar jag? Dollar dit och dollar hit...

Det borde jag ha begripit tidigare. Ty redan på väg till S:t Petersburg upptäckte jag ett anslag vid växlingskontoret på Arlanda:

Рубль кончился (Rubel har tagit slut).

*Irina Makridova*  
*silverpristagare i en öppen massmedia tävling för "den bästa bevakningen av S:t Petersburgs 300 års jubileum "Vozrozdjenie metjy" (Drömmens renässans).*

Hela listan på pristagare finns på Internet (på ryska) <http://www.ms.ru> samt <http://www.lenizdat.ru/ru/1000/r/3.shtml?id=120037>.

**Bulletin Nr 3/03**

**Sällskapet för studier av Ryssland, Central och Östeuropa samt Centralasien  
Tryckt i Stockholm 2003**

**Redaktör och ansvarig utgivare: Gudrun Persson**

**Bulletinen utkommer med ca 4 nummer per år och kan rekvireras från Gudrun Persson.**

**[gudrun.persson@mbox301.swipnet.se](mailto:gudrun.persson@mbox301.swipnet.se)**

**Tel. 08-29 04 18**

**Postadress: Gudrun Persson, Postadress: Kocksgatan 32, 116 24 STOCKHOLM**

**Bulletinen finns också tillgänglig på hemsidan för Sällskapet för studier av Ryssland,  
Central- och Östeuropa: <http://www.sallskapet.org>**

**Tidigare nummer finns på adressen: <http://www.sallskapet.org/bull/bullreg.html>**